

לב המועדים

מתוך סידרת הספרים לב

עלוז חודשי

הלכות והליכות בענין תעניות

גליון י"ב

סימן לדבר – תענית אותיות "תת עני", ועוד "צדק ומשפט מכון כסאך" (תהילים פט – טו) ר"ת צום, לומר שביום צום יש להרבות צדק ומשפט (מטה משה תשנו, הובא בא"ר תקסו ב).

בסדר התפילות

אמירת שליח ציבור עננו

בחזרת הש"ץ בתפילת שחרית ובמנחה אחר ברכת "ראה בענינו" מוסיף הש"ץ תפילת "עננו" ומסיים "ברוך אתה ה' העונה בעת צרה" (ש"ע תקסו א).

והטעם שאומר זאת בברכה זו לפי שכתוב בתהילים (יט – טו) "ה' צורי וגאלי" וסמך ליה (כ – ב) "יענך ה'" (משנ"ב תקסו ס"ק א) וכיון שמזכירים "גואל ישראל" מזכירים "עננו כי בצרה גדולה אנחנו".

גם שליח ציבור כשמתפלל בלחש בשחרית דינו כיחיד ואינו אומר עננו" (ש"ע תקסא א).

שליח ציבור שמעיה, – אם לא סיים ברכת רפאינו יחזור ויאמר עננו (ש"ע קיט ס"ד וס"ק טז), חתם הברכה אינו חוזר, ואומר "בשמע קולנו" (ש"ע קיט).

בדיניו – אין השליח ציבור אומר "עננו" אלא א"כ יש עשרה שמתענים (ש"ע תקסו ג).

שליח ציבור שאינו מתענה לא יתפלל (ש"ע תקסו ה), והטעם משום דאינו יכול לכלול עצמו בתפילת עננו ולומר "ביום צום תעניתנו" שהרי אינו מתענה (לבוש תקסו ה). ואם עבר ועלה יאמר בשומע תפילה עננו (משנ"ב תקסו ס"ק יח).

עננו ביחיד

יחיד המתענה בין תענית ציבור בין תענית יחיד אומר "עננו" וחותר "עונה בעת צרה" ואומר זאת במנחה ב"שמע קולנו" לפני "כי אתה שומע תפילת" ומסיים "שומע תפילה" (ש"ע תקסא

ארבעה צומות מפורשים בקבלה על ידי הנביא זכריה (ח-ט) "כה אמר ה' צבאות צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה" צום הרביעי הוא י"ז בתמוז שהוא בחודש הרביעי. צום החמישי הוא תשעה באב שהוא בחודש החמישי. צום השביעי הוא צום גדליה שהוא שביעי לחודשים. וצום העשירי הוא עשרה בטבת שהוא עשירי לחודשים.

מחות הצום

כדי לעורר הלבבות שנשוב ממעשינו הרעים והצום הוא הכנה לתשובה והתשובה היא העיקר (רמב"ם פרק ה' מהלכות תענית הלכה א).

דחיית התעניות

צום נדחה – כשחל צום בשבת הוא נדחה עד לאחר השבת (ש"ע תקנ ג) והטעם (נדחה ולא מקדימים ליום חמישי) משום דאקדומי פורענותא לא מקדימנן (מגילה ה ע"א).

מלבד תענית אסתר שמקדימים, והטעם משום שתענית זו משום סליחת עון ואין בה משום אקדומי פורענותא, ועוד דא"א לאחר משום פורים שחל ביום א' (לבוש תקנ ס"ק ג).

ותענית עשרה בטבת שחל בערב שבת אינו נדחה (ש"ע תקנ ס"ק ג), והטעם לפי שכתוב בו "בעצם היום הזה" (יהזקאל כד ב) כמו ביו"כ (אבודרהם).

נתינת צדקה ביום התענית

נוהגין לתת צדקה ביום התענית כראיתא בגמרא (ברכות ו ע"ב) אנרא דתעניתא צדקתא, ויש נוהגים לשער כמה היו אוכלים ביום התענית וליתן לעניים בערב (של"ה תענית נר מצווה ד"ה אמרו הקדמונים משנ"ב סימן תקסו ס"ק יב). והטעם דאל"כ נראה כאילו התענה כדי לחסוך מעות האכילה (אלף המגן תקפא ס"ק ג).

א. והטעם לפי שאותה ברכה והחתימה משמע בין התענית בין כל מילי (רש"י תענית יג: ד"ה בשומע) ואפילו היה מתפלל עם הש"ץ והגיע הש"ץ לברכת עננו ישתוק היחיד ויאמר בשומע תפילה (בה"ל תקסא א).

והטעם שיחיד אומר עננו במנחה ולא בשחרית, לפי שחוששים שמא יאחזנו בולמוס או מחמת אונס אחר יצטרך להפסיק את תעניתו, ואם יאמר שחרית נמצא דאמירתו הוי ברכה לבטלה, ובמנחה אע"פ שיפסיק תעניתו מ"מ צם חצי יום ולא הוי לבטלה, ובשליח ציבור אין חשש זה מכיון שמתפלל עבור הציבור ודאי יש בציבור אנשים שיצומו כל ביום ולא הוי לבטלה (שו"ע תקסג ג).

מנחה גדולה - אע"פ שחוששים שמא יאחזנו בולמוס אומרים במנחה גדולה "עננו", והטעם: דאפילו יאחזנו בולמוס התענה על כל פנים עד חצות (ערוה"ש תקסד ד).

הטעם שיחיד אומר ב"שמע קולנו" ולא בשליח ציבור ב"גואל ישראל" לפי שאין יחיד קובע ברכה לעצמו (לבוש תקסא א). והטעם שאינו מסיים "העונה בעת צרה" לפי שאין לשנות ממטבע התפילה ליחיד (לבוש תקסא ב). יחיד שסיים העונה בעת צרה חוזר, והטעם דהוי משנה ממטבע ברכות והוי כמו שדילג והפסיד את הברכה (הליכות שלמה יג ח, דבר הלכה שם).

שכח ולא אמר - אינו חוזר (שו"ע תקסא ב), והטעם: משום שאם יחזור הוי כקובע ברכה לעצמו וקי"ל שיחיד אינו קובע ברכה לעצמו (לבוש תקסא - ב). נזכר קודם שעקר רגליו אומרו בלי חתימה לאחר תפילתו קודם יהיו לרצון (שו"ע תקסא משנ"ב ס"ק ו).

אחר שאמר עננו בשומע תפלה ושכח לחזור לכי אתה שומע וסיים שומע תפלה, יצא (נמעי גבריאלי בין המצרים ע"פ משנ"ב ס"ז ס"ק נב).

מי ששכח להתפלל מנחה דינו שמתפלל ערבית ב' פעמים ואינו אומר עננו, והטעם: משום דהיום אינו יום תענית והוי כמשקך (שו"ת משכיל לעבדי או"ח ח"ה ח"י).

סליחות

נהגו לומר סליחות אחר סיום י"ח ברכות (שו"ע תקסד ז), הטעם שתקנו הפיוטים בלשון שאינה מובנת - כדי שלא ילמדו הגוים את השבחים ויבאו לשבח בה לאלוהיהם (שו"ת שערי אפרים ס"ג).

י"ג מידות - בין פזמון לפזמון אומרים "אל מלך" וי"ג מידות. והטעם שמנביהים קולם בעת הזכרת הי"ג מידות - סמך לדבר מלשון פרקי דר"א (פרק מז) דכתב "וכשעבר הסיר הקב"ה את כף ידו התחיל משה צועק בקול רם ואמר ה' ה' אל רחום וחנון".

והטעם דמפסיקים ב"ונקה" והא קימ"ל כל פסוק דלא פסק משה רבינו אגן לא פסקין

לפי שכל החסרון שכל פסוק שמשה לא פסק נאמר רק באומרו דרך קריאה, אבל כשאומר דרך תפילה ובקשה מותר לפסוק (מג"א רפב).

טעם אחר: כיון שאומרים זאת ברבים יש כוח לרבים להפסיק הפסוק (אגרו"מ האו"ח ח"ב סימן קה).

טעם אחר: לפי שהקב"ה קרא את הי"ג מידות וכיון שהקב"ה אמרם אין בכך איסור (אלף לך שלמה סימן מג)

שמע קולנו - כשמגיע החזן "לשמע קולנו" אומר פסוק בפסוק הקהל והציבור, ופותחים את ארון הקודש.

יחיד באמירת סליחות

י"ג מידות - אין לומר בדרך תפילה או בקשה, והטעם: דדבר שבקדושה הוא ובעי עשרה, ואם בא לאומרו דרך קריאה בתורה שרי (שו"ע תקסא ה, משנ"ב שם ס"ק יא).

סליחות - וכן אין ליחיד לומר סליחות או ויעבור (שו"ע תקסא ה). ולדינא - סליחות בלא י"ג מידות יכול לומר (משנ"ב תקסא ס"ק יג).

קריאת התורה

והטעם שמתחילים ויחל (שמות לב יא) ד' פסוקים ומדלגים לפסל לך (פרק לד) עד אשר אני עושה עמך (פסוק י).

לפי שרוב התעניות קשורות לחורבן הבית ובקריאת ויחל אנו מביעים בקשתינו שכשם שה' סלח לנו על מעשה העגל ונתן לבני ישראל את לוחות האחרונים כן יבנה לנו את בית המקדש לפיכך קוראים את שני הקטעים בפרשת כי תשא בקטע הראשון משה מבקש מחילה וסליחה ובקטע השני הקב"ה נעתר ואומר לו פסול לך לוחות ומבטיח לו (שמות לד י) "נגד כל עמך אעשה נפלאות" (ערוה"ש תקסו ב).

הפטרה - אין מפטירים בתעניות (שם ב) חוץ ממ' באב שמפטירים (ירמיה ח-ג) "אסוף אסיפם" (לבוש תקסו ב) והטעם: שאין מפטירים מפני ביטול מלאכה (לבוש תקסו ב).

נהגו שבשלושה מקומות בקריאה הציבור אומר ואחריו הקהל בדרך בקשה (משנ"ב תקסו ס"ק יג).

א. "שוב מחרון אפך" (שמות לב – יב), והטעם: שזה כעין בקשה שישב ה' מחרון אפו וחזור השליח ציבור וקורא פסוק זה בעצמו (ערוך השולחן תקסו – ג).

ב. כשמגיע לפסוק "ויעבוד ה' על פניו ויקרא" (שמות לד ו), והטעם: כדי להזכיר י"ג מידות של רחמים (ערוך השולחן שם).

ניגון הי"ג מידות במשנ"ב (משנ"ב תקסו ס"ק יג) מבואר שצריך לומר בדרך בקשה ולכן הטעמים הם של ימים נוראים בדרך בקשה (הובא בלוח הלכות ומנהגים ולזניק בשם הגר"ש דבילצקי צום גדליה).

ג. כשמגיע הבעל קורא ל"וסלחת לעוננו ולחטאתנו ונחלתנו" (שמות לד ט). והטעם: שזה גם כן בקשת סליחה שה' יסלח לעונותינו (ערוך השולחן שם).

העולה לתורה בפסוקים אלו – כשהקהל אומר "שוב מחרון ויה' ה" הבעל קורא והעולה שותקים, ורק אחר שסיימו הקהל אז החזן קורא עם העולה (משנ"ב תקסו ס"ק ג).

בדיניו – וראוי לזוהר שהש"ץ ימתין עד שיסיימו כולם ואח"כ יתחיל והטעם כדי שישמעו כולם מהתורה (משנ"ב תקסו ס"ק יג).

והטעם שהציבור עונה בקריאה של כהן ושל ישראל ובקריאה של לוי אין הציבור עונה עימם.

לפי שכל תענית היא על צרה הבאה על ישראל על סקירת עוונותיהם ואין שום פקודה שלא הגיעה מחטא העגל כדכתיב (שמות לב לד) "וביום פקדי ופקדתי" לכן קוראים פרשה זו להזכיר הסליחה ולעורר רחמי האל על ענין זה.

ולפי שהרבה מישראל היו נלכדים בחטא זה כמו כן אחרון הכהן אע"פ שהיה אנוס וכוונתו לשם שמים היתה, בכל זאת היה צריך כפרה וסליחה לפיכך בקריאה שהפסוקים של פרשת בקריאה של כהן ושל ישראל הציבור עונים ומזכירים פסוקים דרחמים שבתוך הפרשה להתפלל עליהם אבל שבט לוי שלא היה בכלל חטא העגל שנאמר (שמות לב כו) "ויאספו אליו כל בני לוי" ועדיין הם בתומתם כי לעולם לא עבדו לעבודה זרה, ע"כ בקריאה של לוי אין הציבור עונה ומתפלל למען יהיה לאות כי שבט לוי נקי מאותו החטא ואין הציבור צריך להתפלל עליו (ספר המנהגים לרבינו אברהם קלויזנר מנהגי חודש חשוון).

פותחים את ארון הקודש ואומרים "אבינו מלכנו".

הטעם שחיברו "אבינו מלכנו" כנגד ברכות אמצעיות של שמונה עשרה (לבוש תקפד א).

אבינו מלכנו "חונינו ועננו" כנגד ברכת "אתה חונן", אבינו מלכנו "החזירנו בתשובה" כנגד ברכת "הרוצה בתשובה", אבינו מלכנו "סלח ומחל" כנגד ברכת "סלח לנו". אבינו מלכנו "כתבינו בספר גאולה" כנגד ברכת "גואל ישראל", אבינו מלכנו "שלח רפואה" כנגד ברכת "רפאינו", אבינו מלכנו "חדש עלינו" כנגד "ברך עלינו", אבינו מלכנו "הרם קרן" כנגד ברכת "תקע בשופר", אבינו מלכנו "בטל מעלינו" כנגד ברכת "השיבנו", אבינו מלכנו "כלה כל צר" כנגד ברכת "שובר אויבים", אבינו מלכנו "מחוק ברחמיך הרבים" כנגד "יהמו רחמיך" (על הצדיקים), אבינו מלכנו "הרם קרן משיחך" כנגד "וקרנו תרום", אבינו מלכנו "הצמח לנו ישועה בקרוב" כנגד "מצמיח קרן ישועה", אבינו מלכנו "שמע קולנו" כנגד ברכת "שמע קולנו". והוסיפו עליהם שאר צרכי רבים.

צורת האמירה

החזן והציבור אומרים פסוק בפסוק מ"החזירנו בתשובה" עד הצמח לנו ישועה בקרוב.

והטעם שמתחילים החזן והציבור לומר כן מ"החזירנו בתשובה שלמה" לפי שאם יתחילו "בא"מ זכרנו בזכרון טוב" נראה שמתפללים רק על עצמם ולכן מתחילים מקודם "החזירנו בתשובה" וכדברי הוזהר הקדוש "דהני כלבי דחציפין דצווחין הב לן חיי הב לנו מזוני" ביאור: שדומים לכלבים שמבקשים את צורכם, ולכן אנו מתפללים "החזירנו בתשובה" שקודם נתעורר בתשובה שלמה ורק אחר כך מבקשים "זכרנו וכו'" (מועדים וזמנים ח"ו סימן ב).

תפילת מנחה

מתפללים "אשרי" כיום חול, ח"ק ואח"כ אומרים את סדר הוצאת ספר תורה.

ותגלה ותראה – ביום חול שאין בו מפטיר אומרים "ותגלה ותראה" ובזה אנו מבקשים על הגאולה העתידה, ומה שאומרים במנחה בתענית ציבור "ותגלה ותראה" אע"פ שיש הפטרה ואומרים ברכת "שמחנו" בברכות הפטרה.

א. כדי לא להשוות תענית ציבור לשבת ויו"ט, ועוד כדי להרבות בו בתפילות ובקשות על הגאולה (אכמ"י).

הטעם שהמפטיר עולה במנין שלושה בשונה משבת שאין המפטיר עולה למנין שבעה קרואים (או"ח רפ ב-ד רמ"א שם) לפי שד' צימות מותרים בעשית מלאכה, ובכדי שלא לבטל את העם ממלאכה המפטיר עולה למנין שלושה, משא"כ בשבת שאין ביטול מלאכה אין המפטיר עולה למנין שבעה קרואים (מנהגי בית יעקב סימן קמב).

הטעם שבתפילת שחרית קוראים בתורה אחרי התפילה

ובתפילת מנחה קוראים קודם התפילה

לפי שמעיקר הדין צריך לקרות קודם התפילה כדי לעמוד בתפילה מתוך דברי תורה, אלא שבשחרית שיש הרבה שמאחרים ויפסידו קריאת התורה דחו אותה לסוף התפילה, אבל במנחה שמי שרוצה לבוא להתפלל מזדרז לבוא שאין בה אלא שמונה עשרה בלבד ולכן קוראים קודם התפילה (סידור צילותא דאברהם עמוד שסה).

הפטרה – ומפטירים בישעיהו (נח ו) "דרשו ה'" (שו"ע תקסו א), והטעם: לפי שהוא מדבר בדבר התשובה (לבוש תקסו ב). והטעם שמפטירים במנחה דכתיב (ישעיהו נו א) "שמרו משפט ועשו צדקה", ואנרא דתעניתא לעת ערב, היינו הצדקה של התענית היא לעת ערב לכן מפטירים בערב אחר שנתנו צדקה (תוס' מגילה כא).

והטעם שבברכות הפטרה מסיים ב"מגן דוד" ואין אומר "על התורה", לפי שברכת התורה ניתקנה רק לשבתות וימים טובים שמזכירים אותה בו ביום, ומודה בה לה' על המתנה הנכבדה שנתן לנו באותם הימים (כל בו סב).

שים שלום

במנחה בתענית ציבור אומרים "שים שלום" ולא "שלום רב", והטעם כתב התשב"ץ נקוט כלל זה בידך כי בכל עת שקוראים בתורה אומרים בתפילת י"ח "שים שלום" לפי שיש בו תורת חיים (אות רלט).

מעם אחר: לפי שנכלל בברכת "שים שלום" כל ברכת כהנים והוי כעין המשך לה ולכן אומרים "שים שלום" בתפילה שיש בה ברכת כהנים (משנ"ב קבו ס"ק יב).

נשיאת כפים כל תענית ציבור יש בה נשיאות כפים במנחה (שו"ע תקסו-ה) מלבד יו"כ שממתינים עד נעילה שהיא במקום מנחה דשאר תעניות. והטעם לפי שבמנחה בשאר ימות השנה אין נושאים כפיהם מפני שחוששים לשכרות, ובצום אין החשש הנ"ל (לבוש)

מנחה גדולה – י"א דאין נושאים כפיהם כדי שלא יחליפו עם מנחה של שאר הימים, ובמנחה קמנה אין חשש שיחליפו מפני שדומה לנעילה (לבוש הליכות שלמה יג-יא).

ויש שנהגו שנושאים כפים גם במנחה גדולה (חזו"א או"ח סימן כ).

צום שבעה עשר בתמוז – קבעו חכמים צום ביום י"ז בתמוז.

מקור התענית בי"ז בתמוז

מהפסוק בזכריה (ח-ט) "צום הרביעי וצום התשיעי וצום העשירי יהפוך לששון ושמחה", ורביעי הכוונה רביעי לחודשי השנה שבמנין חדשי השנה ניסן הראשון (מור או"ח תקמט ס"ק א).

סיבת הצום

משום חמש צרות שאירעו לישראל באותו היום,

- א. נשתברו לוחות ראשונים. ב. בוטל קרבן התמיד בבית ראשון על פי גזרת מלכות הרשעה. ג. הובקעה העיר בבית שני. ד. שרף אפוסטמוס הרשע את התורה. ה. הועמד צלם בהיכל (גמרא תענית כו).

והטעם שמתענים בי"ז והרי בפסוק (ירמיהו נב-ו) כתיב

"בחודש הרביעי בתשעה לחודש הובקעה העיר"

לפי שבתחילה תקנו תענית בט' לפי שביום זה הובקעה העיר בראשונה וכיון שבית שני הובקעה העיר בי"ז בתמוז תקנו להתענות בי"ז (משו"ע תקמט ב).

בירושלמי מתרין שגם בית שני נחרב בי"ז בתמוז ומה שנכתב בירמיה שנחרב בט' מחמת הצרות טעו בחשבון (הובא במג"א תקמט ב).

נפק"מ בין התירושים האם בעל נפש יחמיר על עצמו בט' לתירוץ א' בעל נפש יחמיר על עצמו, לתירוץ ב' אין צריך לצום אפילו משום מידת חסידות.

והטעם שלא גזרו להתענות גם בט', לפי שאין מטריחים על הציבור יותר מדאי (מג"א תקמט ב בשם הרמב"ן).